

Evert Smelik. Dichter van het verlangen

De typering die ik hierbij aan Smelik heb meegegeven, is vaak gebezigd voor J.C. Bloem. Toch kan men zich afvragen of dat terecht is. Wat mij althans treft in het werk van Bloem is de deceptie over het menselijk bestaan. Zonder uitzicht, zonder hoop, zonder inspiratie, zonder vitaliteit, zonder godsdienst. Er gaat een grote beklemming uit van Bloem, en tegelijkertijd laat hij ons niet los. Want wat is deze deceptie anders dan teleurgesteld verlangen? En wie van ons heeft daar niet op de een of andere manier deel aan? Toch geef ik deze typering liever mee aan E.L. Smelik (1900-1985), zonder wiens talent en doorzettingsvermogen de kerken nog veel langer op het Liedboek hadden moeten wachten dan nu het geval is geweest.

Wie was Evert Smelik?

Evert Smelik werd in 1900 te Rotterdam als zoon van een middenstander geboren en studeerde theologie aan de Vrije Universiteit. In 1925 werd hij hulpprediker te Bloemendaal, om na enkele maanden predikant te Tienhoven te worden. In deze zijn eerste gemeente raakte hij betrokken bij het conflict dat zou leiden tot het ontstaan van de Gereformeerde Kerken in Nederland (in Hersteld Verband). Dit conflict wordt meestal aangeduid als het conflict over de sprekende slang. Maar dat is een oppervlakkige omschrijving. Veel belangrijker dan de vraag of de slang zintuiglijk waarneembaar heeft gesproken, was mijns inziens het onverwerkte gereformeerde verleden, dat een breuk met de cultuur en met zoveel gelovige medemensen had bewerkstelligd. Van Kuyper is bijvoorbeeld bekend dat hij voor het 'probleem der Schriftkritiek' eigenlijk geen goede oplossing had, en dat daarbij de angst voor het totale verlies van het geloof in God hem parten heeft gespeeld toen hij de deur voor elke vorm van kritiek in het slot gooide. Deze houding heeft grote consequenties gehad en werkte lang na. Vele jaren later nog werd HV aangeduid als Hellend Vlak. Als je zegt dat de slang niet zintuiglijk waarneembaar heeft gesproken, waar blijf je dan? Die zelfde angst was reeds bij Kuyper zichtbaar. Een ander onverwerkt thema was mijns inziens de verhouding tot de 'ethische theologie', een stroming in de NHK (1850-1940) die grote openheid voor de cultuur paarde aan een innig vroom gemoed, een groep mensen die wist van de relativiteit van alle dogma's, van alle (metafysische) constructies, maar met hun ziel bleven haken naar het Absolute, in het besef dat het misschien wel kan zonder systeembouw, maar niet zonder dogma. Het dogma geeft woorden aan het loflied dat in de harten der gelovigen opwelt, en zonder woorden kunnen we niet. Kuyper heeft de breuk met hen geforceerd (de 'halven', noemde hij hen), hetgeen tot een dramatisch conflict met J.H. Gunning jr. leidde. Maar een volgende generatie gereformeerden voelde van binnenuit dat kracht en geweld nooit een oplossing vormen voor conflicten die in eigen boezem leven.

Smelik als ethisch theoloog

Het komt me voor dat Evert Smelik zich van dit aspect van het conflict bewust is geweest. Daarin stond hij overigens niet alleen. Netelenbos, die in 1920 reeds werd geschorst en overging tot de NHK had ethische sympathieën, en dat geldt ook van iemand als J.C. Aalders, ja zelfs, tot op zekere hoogte, van Herman Bavinck. Zeker, er waren ook anderen. Iemand als Buskes was veel barthiaanser en maatschappelijker georiënteerd dan Smelik, bovendien paste hij qua karakterstructuur prachtig in het boek over de dwarsliggers in de kerk dat hem bij zijn 75e verjaardag werd aangeboden: hij was van nature een dwarsligger. Maar Smelik zie ik gaarne als een ethisch theoloog, in wiens ziel het conflict tussen Kuyper en Gunning opnieuw werd uitgevochten. En die koos. Niet voor Calvin, maar voor Kierkegaard, niet voor het dogma (al dan niet verpakt in een stel leefregels), maar voor het leven coram Deo. Niet voor het isolement, maar voor de confrontatie (o.a. met Nietzsche), niet voor de organisatie der kerk, maar voor de lofzang, kloppend hart der kerk; niet voor de preek als exegetische uitleg, maar voor de preek als ontmoeting, als gesprek; niet voor de massa, maar voor die ene, unieke mens; niet voor de christendommelijkheid, maar voor de liefde en de schoonheid, als getuigen van de Eeuwige. Een sober mens, puriteins bijna, eenvoudig en bescheiden. Ook wel met een zekere hoekigheid: Smelik kon de dingen kort en krachtig formuleren, soms op het botte af. Hij kwam tenslotte uit een gereformeerd nest.

Smelik kwam terecht in Hersteld Verband. In 1927 werd hij samen met H. Hasper en G.W. van Deth benoemd in een commissie die de samenstelling van een gezangenbundel voor H.V. moest voorbereiden. Deze bundel, die in 1933 tot stand kwam, bevatte 288 liederen en had een breed oecumenisch karakter. Een sterk accent lag op liederen waarin de komst van het Koninkrijk benadrukt werd, onder meer door de vertaling van liederen van de beide Blumhardt's, inspirators van Smelik, die bovendien nog drie eigen liederen opgenomen zag. De ervaring die hij hier opdeed, zou hem later goed te pas komen. Want na WO II werd Smelik de grote motor achter de totstandkoming van het Liedboek. Daarin werden 20 liederen van zijn hand opgenomen: 11 vertalingen en 9 eigen liederen. Hij was ondertussen, in 1949 kerkelijk hoogleraar aan de UvA geworden ('een niet oneervolle degradatie voor een predikant').

De komst van het Koninkrijk

Van de 11 vertalingen die Smelik voor het Liedboek leverde, waren er 4 oorspronkelijk van vader (136 en 297) en zoon (236 en 296) Blumhardt afkomstig. Beiden mogen getypeerd worden als theologen met een sterke hunkering naar de aanwezigheid Gods en naar de komst van het Koninkrijk; een hunkering die zij vervuld zagen in allerlei tekenen van genezing en heling. Tegenwoordig zouden we zeggen: ze waren sterk charismatisch georiënteerd, met een chiliastische trek. Maar daarbij bleven ze niet staan. De vader had er al oog voor dat het in het christelijk geloof niet alleen gaat om de individuele genezing, maar om de heling van de samenleving, de zoon werd om diezelfde reden in 1899 lid van een socialistische partij. Dit

aspect, hun maatschappelijke betrokkenheid, wordt nog altijd genoemd, maar al te snel maakt men dit los van hun spiritualiteit. Wat God heeft samengevoegd, scheidde de mens niet.

De vertalingen van de Blumhardt-liederen zijn, voor wie thuis is in het Liedboek, alle populair. Dat geldt wellicht het minst voor gezang 136, maar de hunkering is er niet minder herkenbaar om: 'Hoe ver schijnt nog de morgen, die eenmaal lichten zal'. En: 'Dan schouwen onze ogen zijn komst in heerlijkheid'. Dit grote verlangen vinden we ook terug in van gezang 269: 'Ik kom met haast, roept Jezus stem'. Of, met gezang 297: 'O welk een vreugde zal het wezen als Hem elk volk is toegedaan'. Ook in de andere vertalingen treft ons de hunkering, het verlangen. 'Jeruzalem, o stad zo hoog gebouwd, naar u verlangt mijn hart'. (gezag 264). 'Bazuingeschal verkondigt blij: reeds komt de Heiland naderbij' (gezag 298). 'Heft op uw hoofden, poorten wijd' (gezag 120). Bekend is ook Gezag 397: 'O God die droeg ons voorgeslacht' dat, hoewel minder expliciet sprekend over de komst van het koninkrijk, toch ook gedragen wordt door het diepe besef dat deze wereld op weg is naar het Rijk Gods. Wonderlijk trouwens, dat juist dit lied nog altijd bij de dodenherdenking op de Dam klinkt. Zouden de aanwezigen iets beseffen van de grote verwachting die de oorspronkelijke dichter (Is. Watts) en zijn vertaler kenmerkte? Kijken we naar de eigen liederen van Smelik, dan treft ons ook daar de hunkering. 'Christus stoot de hemel open, een vuur komt door de wereld lopen' (gezag 244). En gezang 295 is een verdichting van de gelijkenis van de wijze en de dwaze meisjes (Mattheus 25). Slechts in een enkel lied lijkt het accent enigszins anders te liggen, maar wie al deze liederen tezamen op zich laat inwerken moet wel tot de typering van Smelik komen als de dichter van het verlangen; van het hartstochtelijk verlangen naar de komst van het Koninkrijk, van de hunkering naar de aanwezigheid Gods als teken van wat komen gaat.

Smelik achterhaald?

De beelden die Smelik hanteert zijn weliswaar bijbels, maar ook erg massief. Te massief? In ieder geval zingen we ze niet meer zo gemakkelijk als het voorgeslacht. Maar: hoe moet het dan? En: wat is er gebeurd sedert Smelik zich in 1967 terugtrok uit het openbare leven?

In ieder geval lijkt het me onmiskenbaar dat na WO II het barthianisme de Nederlandse kerken heeft overspoeld, met al zijn kritiek op wat zo wezenlijk was voor de ethische theologie: aandacht voor het hart, aandacht voor de spiritualiteit, de hunkering naar het Absolute. 'Religie' werd het Stichwort voor alle vormen van vroomheid en spiritualiteit, pietisme een scheldwoord. We hebben het over het Nederlands barthianisme, met al zijn kritiek op de maatschappelijke structuren, zozeer dat het daarmee uiteindelijk dreigde samen te vallen. Velen uit deze school kwamen terecht onder het beslag van Marx. De kerk verdroogde, het ethische ging het religieuze overheersen. Het objectieve overtroefde het subjectieve element, preken dreigden exegetische of dogmatische verhandelingen te worden.

Het is, ik geef het toe, wellicht nog te vroeg om tot een afgeronde historische taxatie te kunnen komen van wat zich na WO II in de Nederlandse kerken heeft afgespeeld, maar dat met het barthianisme zoals dat in Nederland werd verstaan ook veel spirituele leegheid en kilheid is meegekomen, is door Jurjen Beumer jaren geleden al met recht en reden betoogd. In zo'n sfeer doet de vroomheid van Smelik verdacht aan.

Maar is dat alles oorzaak of gevolg? Wellicht beide, maar zeker in de eerste plaats gevolg. Alle vroomheid, godsdienstigheid en kerkelijkheid van Europa bij elkaar hebben WO I en WO II niet kunnen verhinderen. Reeds rond 1920 drong dat tot de kerkelijke voorhoede door. En de schok van de grote genocide deed de kerken, in ieder geval vanaf de jaren zestig, steeds sterker op zijn grondvesten schudden. Of beter: onszelf. De theodicee kon niet langer gepareerd worden vanuit het veilige bastion der zuilen. Velen werden omvergeworpen, niet in hun kerkelijke betrokkenheid, maar in het oeververtrouwen, de 'basic trust'. Hun geloof in de dragende, liefdevolle grond van deze schepping die wij God noemen viel in stukken uiteen. De kerken liepen leeg.

Er is nog een derde punt dat genoemd moet worden. Want niet alleen de kerken liepen leeg. De tijd van alle grote verhalen is voorbij, dat delen kerkgangers en ex-kerkgangers met hen die de kerk nooit van binnen zagen. De grote woorden voorbij. In het licht van de latere ontwikkelingen is het optimisme en het idealisme van 68 slechts een rimpeling in een vijver geweest. Men lette slechts op het paarse kabinet om zich te realiseren hoe ver het harde marktdenken in alle uithoeken van de samenleving is doorgedrongen. Er zijn geen jongelingen meer die dromen dromen, geen zieners meer die gezichten zien. Zo'n visioen als van Smelik past ook om die reden niet goed in onze tijd. Wie durft er aan het eind van de twintigste eeuw nog te dromen?

Smelik en Bloem

In dit verband is het opvallend dat Bloem de laatste decennia ongekend populair is. Bloemkenner A.L. Söteman berekent dat hij, met een oplage van 50.000 exemplaren van zijn *Verzameld Werk*, één van de meest verkochte Nederlandse dichters aller tijden is. De welvaartsgolf (Bloem zelf leefde overigens voor een belangrijk deel van wat anderen hem gaven) heeft zijn populariteit niet doen afnemen. Juist in onze ongekend welvarende tijd is Bloem populair. Dat geeft te denken. Wat zit hier achter? Vanwaar die herkenning van de leegte? Zou hij niet daarom zo goed verkopen, omdat zovelen deel hebben aan de leegheid en deceptie waarvan zijn gedichten zo vol zijn? Is that all there is?

Misschien ligt hier wel het verband tussen Smelik en Bloem: Als God niet bestaat is alles geoorloofd (Dostojevski). Maar dan ook: als God niet bestaat, worden wij aangegrijpsd door een gapende leegte die ons ten diepste en ten laatste berooft van alle vitaliteit. Op dit punt

gingen beiden, Smelik en Bloem, verschillende wegen. Niet vanuit de oppervlakkigheid. Smelik kende de hardheid van de mensen, raakte fundamenteel beschadigd in 1926. En later, rond het Liedboek, gaf hij uiteindelijk de voorzittershamer over aan A.W. Lazonder. Gewoon te veel gedonder voor een gevoelig mens als Smelik. Over de kerk en haar organisatie hoefde je hem niets te vertellen. Ook niet over de raadselachtige dood, en over het verdriet dat deze met zich mee brengt. Aangrijpend schreef hij naar aanleiding van het overlijden van zijn vrouw een meditatie over Ezechiël 24: 18: 'Des morgens nu sprak ik tot het volk. Des avonds stierf mijn vrouw'. En midden in de oorlog ging hij de confrontatie aan met Nietzsche, de onderduikers verborgen op zolder. Aan oppervlakkigheid kan het niet geweten worden, van een goedkope verwachting was bij hem geen sprake. Ook Smelik, juist Smelik, kende het leven. Maar anders dan Bloem greep hij naar het evangelie om zijn ziel daaraan te laven. En zong hij de lofprijzing van de kerk van alle eeuwen mee, tegen alles in. Beiden hebben 'de onderkant' van het leven gezien, in hun diepste wezen gevoeld, doorleefd, maar gingen andere wegen.

Op mijn bureau komen ze elkaar tegen, Smelik en Bloem, aan het eind van de twintigste eeuw. Ik raak met hen in gesprek, en wik en weeg. Hun eeuw is mijn eeuw, en wat zij verwoorden leeft bij zovelen van ons, die de overgang naar het volgende millennium mee maken. Met Bloem kan onze tijd blijkens de verkoopcijfers uit de voeten, zijn gedichten appelleren aan het moderne levensgevoel. Maar hoe kijken gelovigen uit onze tijd tegen de gedichten van Smelik aan? Zijn ze niet te massief voor wie op de een of andere manier nog een band heeft met het christelijk geloof? Wij allen zijn toch zoekender, tastender mensen geworden? Het komt me voor dat hier de reden ligt voor de populariteit van de gedichten van Oosterhuis: zoekender, tastender. Wat overigens opvalt in de laatste bundel: de grote woorden over de toekomst spelen er geen rol meer in. Het visioen van de bloeiende steppe is vervangen door de verlangende mens, verlangend naar geborgenheid. In die zin spoort de inhoud van deze bundel wonderwel met de ervaringen van een hele generatie theologen die onlangs door Marijke Verduyn zijn geïnterviewd. Of misschien is dat helemaal niet verwonderlijk. Oosterhuis beleefde, net als de door Verduyn geïnterviewde theologen, de jaren zestig op intensieve wijze. Ook hij deelt de verlegenheid over de grote woorden, althans waar het gaat over het Rijk dat komt.

Wat vaststaat is dat wij de grote woorden wel naar de geschiedenis kunnen verwijzen, maar niet het verlangen waar ze uit geboren worden. Maar is het ook niet zo, om met Sperna Weiland te spreken, dat als het oude verhaal verdwijnt, onze hele cultuur naar de Filistijnen gaat? Alleen het verlangen geeft nog geen richting aan. En is dat niet waar ons zoeken naar uitgaat? Dat we uiteindelijk ergens terecht komen waar het goed is om te zijn?

